

Aandacht voor ruimte én tijd

AUTEURS Bruno Meeus, Nick Schuermans en Karolien Vermeiren

FOTOGRAFIE Nick Schuermans

Kritisch omgaan met tijd is in de ruimtelijke wetenschappen eigenlijk nooit een prioriteit geweest. Tijd loopt en lijkt een eenvoudig constant gegeven. Maar is dat wel zo? Was het niet Einstein die beweerde dat de tijd relatief is? Dat tijd verschilt naargelang waar je je bevindt?

In deze Agora gaan we op zoek naar het ruimtelijke aspect van tijd en het temporele aspect van de ruimte. Tijd is immers niet overal en altijd hetzelfde. Tijd is, net zoals de ruimte, een sociaal product. Denk bijvoorbeeld maar aan de zomer-en wintertijd, het schrikkeljaar of de tijdzones die het probleem van dag en nacht rond de aardbol moeten opvangen. Denk ook aan de verschillende ritmes die steden kunnen hebben. Terwijl New York bekend staat als 'the city that never sleeps' valt het leven in Madrid in de namiddag stil voor een siësta. Reizen door de ruimte is ook altijd reizen door de tijd. Westers, Chinees, Islamitisch en Hindu Nieuwjaar vallen telkens op een andere dag en worden in België en Nederland allemaal gevierd. Het wijst erop dat migranten de ritmes die ze gewend zijn, meebrengen naar een andere plaats. Verschillende nationale tijdsreferentiekaders ontmoeten zo elkaar en komen eventueel in conflict.

Ons begrip van tijd voltrekt zich over verschillende schalen. Het historiseren van de mens heeft bijvoorbeeld consequenties voor ons eigen wereldbeeld. Er is een groot verschil tussen de constructie van tijd door de volgers van 'Young Earth Creationism', die op dit moment onder meer door Sarah Palin's Tea Party worden ondersteund, en zij die een Darwiniaanse kijk hebben op het de geschiedenis van de mens. Het begrijpen van processen die zich traag afspelen is enkel mogelijk door radicaal en misschien wel ongeloofwaardig 'traag' naar tijd te kijken. Niet alleen in termen van 'geologische tijd' heeft tijd een sterke invloed op ons wereldbeeld, ook op andere, meer concrete schalen, zoals die van 'de levenscarrière' bijvoorbeeld, speelt tijd een cruciale rol. Via collectieve afspraken over tijd kunnen bepaalde rechten, weliswaar

binnen een bepaalde tijd-ruimte context, afgedwongen worden. Zo is er in het Westen sinds het einde van de 19e eeuw op nationale schaal een afdwingbare werkdag gekomen, een afdwingbare pensioenleeftijd, een verbod op tewerkstelling van minderjarigen, enzovoort. Het is aan die collectieve rechten dat momenteel gemorrel wordt om de uitgaven van de staat in te perken met uitgebreide stakingen (bijvoorbeeld in Parijs) over het verhogen van de pensioenleeftijd tot gevolg. De constructie van ritmes is daarom een ernstige zaak. Het lijkt ons daarom noodzakelijk om op een gefundeerde manier na te denken over collectieve tijdsordening en het belang daarvan.

Tijd en ruimte

Het feit dat de sociale geografie sinds haar ontstaan sterk gelinkt is aan de exacte wetenschappen heeft ertoe geleid dat niet alleen aan 'ruimte' een eerder absolute invulling werd gegeven, maar ook aan 'tijd'. Indien tijd wordt gezien als een vast en rigide kader dat voorttikt buiten de sociale wereld om, is de tijd dood en wordt die herleid tot een mechanisch en absoluut gegeven. Tijd is echter meer. Tijd is de dimensie van verandering. Al vroeg in de 20ste eeuw argumenteerde Henri Bergson dat tijd meer is dan de manier waarop exacte wetenschappen en het modernisme ermee omgingen. Newtoniaanse wetenschappers hebben volgens hem een gesimplificeerd idee van tijd. Door tijd te vereenvoudigen tot één mathematisch kader worden hun 'wetten' zozegd toegepast op elk moment en elke plaats. Tegelijk echter wordt dezelfde wetenschap a-historisch en a-ruimtelijk. Doordat wetenschap enkel de steriele tijdsordening van de klok gebruikte, werd de toekomst 'leeg'. Voor Bergson betekende tijd net een 'open einde': tijd is het continue verschijnen van nieuwheid, tijd is een manier van 'becoming', van 'emergentie', waarbij hetgene dat nieuw is meer betekent dan de som van de delen. Zonder die emergentie, zonder het feit dat uit het samengaan van bepaalde zaken iets volstrekt nieuws ontstaat, is er geen tijd. Die heroïsche benadering van tijd werd onder meer door Doreen

Massey genuanceerd. Bergson argumenteerde namelijk ook dat als tijd dan de dimensie van verandering betekende, dan was ruimte de dimensie van het status-quo, van de geslotenheid en van 'vervasting'. Massey aanvaardde deze benadering niet. Om tijd effectief 'open' te houden, moest ruimte gezien worden als de sfeer van de diversiteit en de particulariteit: van het bieden van mogelijkheden tot nieuwe combinaties. Massey stelt dan ook dat ruimte de sfeer is waar verschillende verhalen naast elkaar bestaan, met elkaar in contact en conflict komen, elkaar beïnvloeden, bevechten en eventueel ook samenkomen voor het creëren van volstrekt nieuwe dingen. Het is met andere woorden de plaats van radicale verandering. Tijd en ruimte zijn daarom onlosmakelijk met elkaar verbonden en moeten dan ook tegelijkertijd worden bekeken bij de analyse van sociale processen. Het heeft geen zin om tijd of ruimte te isoleren en bezig te zijn met slechts een van beiden.

De ritmes in de ruimte

Dat we tegelijk tijd en ruimte in de analyse van sociale processen moeten bekijken, argumenteert onder meer ook Nigel Thrift al geruime tijd. Samen met Don Parkes schreef een jonge Thrift aan het einde van jaren 1970 een reeks artikelen waarin hij op basis van de tijd-ruimtegeografie van Törsten Hägerstrand op zoek ging naar manieren om de constructie en werking van 'tijdruimtes' te beschrijven. Hägerstrand legde de basis voor een 'tijd-ruimte-geografie' door als uitgangspunt te nemen dat een persoon op eender welk moment in de tijd zich altijd ergens in de ruimte bevindt. Door die persoon te volgen, kon Hägerstrand dagpaden creëren met ontmoetingsplaatsen of 'stations' waar verschillende dagpaden samenkomen. Verder bakende hij ook verschillende beperkingen af die ervoor zorgen dat het tijdruimtegedrag van een persoon zich afspeelt binnen een bepaald 'prisma' in een 'tijdruimte-diorama'.

Terwijl Hägerstrand slechts één enkele vorm van tijd in rekening nam, namelijk de tijd onafhankelijk van de ruimte, begonnen Parkes en Thrift tijd en ruimte aan elkaar te koppelen. Om aan te tonen dat ook de introductie van nieuwe technologieën een tijd-ruimtelogica vertoont, had Hägerstrand zijn innovatie-diffusie proces voorgesteld. Het was die logica die Parkes en Thrift aangrepen om de ruimtelijke diffusie van 'Greenwich-time' in Groot-Brittannië aan te tonen. De analyse maakte meteen duidelijk dat de klok, die we nu allemaal kennen, zelf aanvankelijk slechts een beperkte geografie kende en dat er daarvoor andere vormen van tijdsometers aanwezig waren.

Tijd en ruimte zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden

In een tweede stap gingen Parkes en Thrift op zoek naar die andere tijdsometers. Deze ritmesecties van de ruimte, of de 'pacemakers' in hun woorden, zijn de verschillende 'klokken' die in de ruimte bestaan, pulsen geven en daarmee ritme en een bepaalde ruimte creëren. Parkes en Thrift ontdekten zo bijvoorbeeld het belang van de introductie en het ritme van de straatverlichting. Straatverlichting is zelf slechts beperkt tot bepaalde delen van de wereld en heeft tot een expansie van de ritmes van de dag in de nacht geleid. Bovendien heeft het op zichzelf

een nieuwe wereld gecreëerd.

Elke tijdruimte heeft zijn eigen heersende kadans en om in de tijdruimte opgenomen te worden moet een persoon worden getraind in die kadans, zo gingen Parkes en Thrift verder. Het voorbeeld van de 'tijdruimte' van een kantoor is erg sprekend. Elk kantoor is een 'timed space' met een specifieke kadans. In een bepaald kantoor kan het er bijvoorbeeld als volgt aan toe gaan: in alle vroegte arriveert de poetsploeg, wat later stromen werknemers toe, wordt er koffie gezet, verdwijnt de poetsploeg, wordt gemord over laatkomers, worden bepaalde plaatsen achter computerschermen ingenomen, komt de postbode aan, gaan bepaalde mensen samen enkele minuten ontspannen bij een sigaretje (aan de voordeur), wordt op een bepaald uur geluncht in een eetruimte en zo verder tot 's avonds meer en meer mensen het gebouw verlaten, de nachtwaker deuren en ramen controleert en de verlichting dooft. De volgende dag gebeurt alles ongeveer op dezelfde manier, op dezelfde plaats, met dezelfde kadans. Een plotse 'marker', zoals een onverwachte meeting, een uitlopende koffiepauze, kan die ritmes in de war brengen. Sommige werknemers krijgen hun werk niet meer gedaan die dag en nemen een deel mee naar huis. Op dat moment verplaatst de 'tijdruimte' van het kantoor zich in de ruimte en in de tijd, mee richting trein, richting fiets, en richting keukentafel. Op die manier komt de 'tijdruimte' van het kantoor in contact met de 'tijdruimte' van het wonen. En dat kan probleemloos gebeuren maar ook tot conflicten, afspraken en nieuwe ritmes leiden.

Die analyse heeft nog niets aan kracht ingeboet. Door de interactie tussen verschillende tijdruimtes, in de ruimte, moeten ritmes aangepast worden. De diversiteit aan en de botsingen tussen tijdruimtes vormen daarom de basis van verandering. Die ritmes zijn sociaal geconstrueerde vormen van tijdruimtegedrag. Zoals verschillende voorbeelden in het themanummer aantonen, zijn de botsingen tussen tijdruimtes niet zonder gevolg. Collectieve ritmes vereenvoudigen de keuzes van mensen, ze vormen patronen waarlangs het handelen wordt gestructureerd. Die collectiviteit van de tijd maakt echter langs de andere kant ook weer dat de tijd wordt gesloten. Collectieve ritmes creëren op zich geen vernieuwing. Een aantal bijdragen in dit themanummer tonen dan ook aan dat de ruimtelijkheid van collectieve ritmes mensen dwingt tot het creatief omspringen met die ritmes, met het vinden van nieuwe variaties op die ritmes.

De auteurs

In voorliggende Agora gaan we aan de slag met deze benadering van tijd en ruimte. Verschillende auteurs belichten elk een deel van dit complexe verhaal. De basislijn voor het themanummer situeert zich rond de gespannen verhouding tussen collectieve ritmes, individuele flexibiliteit en de rol van de ruimte. In een eerste artikel beargumenteert Ignace Glorieux dat collectieve vormen van tijdsordening zowel nadelen als voordelen hebben. Wanneer iedereen op dezelfde plaats moet zijn op hetzelfde moment krijg je filevorming, een pertinent nadeel van collectivisering. Voordelig is dan weer de creatie van collectieve vormen van rust. De constante druk richting meer collectivisering langs de ene kant en meer flexibilisering langs de andere doet Glorieux daarom pleiten voor een omvattend tijdsbeleid, dat zich coördinerend zou moeten opstellen ten opzichte van andere beleidsdomeinen. In een tweede artikel betoogt Tijs Neutens dat dagelijkse mobiliteit momenteel vastloopt omwille van een te starre tijdsordening. Op basis van zijn studie naar de bereikbaarheid van openbare diensten toont hij aan dat de afstand tussen woonplaats en locatie van die diensten niet in eerste instantie voor problemen zorgt, maar vooral de openingsuren van die diensten, die niet overeenkomen met het tijdruimtepad dat mensen afleggen. Het brengt hem meteen tot de conclusie dat bereikbaarheidsonderzoek in de ruimtelijke wetenschappen de factor tijd steevast over het hoofd ziet. Bovendien moet bereikbaarheid meer begrepen worden vanuit de manier waarop mensen verschillende activiteiten aan elkaar koppelen.

Elke tijdruimte heeft zijn eigen kadans

De spanning tussen collectieve tijdsordening en flexibiliteit wordt verder uitgewerkt in twee artikels die de tijdruimte-ritmes van de levenscarrière van personen bestuderen. David Knight toont aan dat volwassenheid niet zozeer een kwestie is van een bepaalde leeftijd bereikt te hebben, maar vooral van op een overtuigende manier de rol van volwassene te spelen. Het proces van volwassen worden, ontrolt zich volgens de ritmische opeenvolging van bepaalde gedragingen die passend zijn bij een bepaalde leeftijd. Zijn benadering helpt om de stereotiepen die over verschillende huisvestingsvormen in Groot-Brit-

tannië worden gereproduceerd, beter te begrijpen. Het proces van onafhankelijk wonen is een belangrijk deel van het volwassen worden. Het huren van een woning vormt daarbij een tussenstap naar een meer ontwikkelde volwassenheid, waarin een eigen woning wordt gekocht. Huren is een tijdelijk fenomeen, en de maatschappij zet daaromtrent een imaginaire deadline rond dertig jaar. Meer en meer mensen blijken echter niet meer aan die norm te kunnen voldoen.

In haar bijdrage focust Katrien Slegers op haar beurt op hetzelfde proces van gezinsvorming dat zij ziet als een traject doorheen tijd en ruimte. Bij het vormen van een gezin komen verschillende trajecten van de leden binnen verschillende levenssferen samen en leiden tot bepaalde verhuisbeslissingen. De trajecten die mensen zo afleggen tussen het moment dat ze de ouders verlaten en aan kinderen beginnen, worden door de auteur onderzocht. Gentrificatie en suburbanisatie worden op die manier aan elkaar gelinkt op basis van de levenstrajecten van dezelfde mensen. Uit het artikel van Slegers blijkt nog dat de woondroom van jonge gezinnen vaak wordt verbogen door de woonrealiteit. Vooruitschuiven in de tijd of ternauwernood de standaarden verlagen, lijken de woonstrategieën van meer en meer jonge Belgische huishoudens.

De individuele levenscarrière en de relatie met een veranderende maatschappij komen ook naar voren in het artikel van Tim Cassiers. Hij introduceert de nieuwe longitudinale databank DESTINY die het mogelijk maakt de sociale klassepositie van individuen in België te volgen doorheen tijd en ruimte. Het longitudinale aspect van de gegevens maakt het mogelijk de individuele positie binnen de levenscarrière en de evolutie van een ruimere maatschappij te linken. Gepensioneerden slagen er dan ook vaak niet meer in om hun relatieve levensstandaard te behouden. Bovendien toont de auteur ook het effect aan van de verschillende startposities voor mensen aan het begin van hun levenscarrière.

Gijsbert Hoogendoorn behandelt in zijn bijdrage ritmes over de verschillende seizoenen heen. Op basis van een onderzoek naar tweede verblijven in Zuid-Afrika komt hij tot de conclusie dat die tweede verblijven gelokaliseerd zijn in verschillende soorten dorpen. Sommige bevinden zich vlakbij een grote stad en worden elk weekend druk bezocht. Andere liggen verder van de grote steden en hun ritmes zijn dan ook eerder gekoppeld aan de grote vakanties. Nog een ander ritme kan gevonden worden bij arme arbeidsmigranten. Omdat zij misschien wel het grootste deel van hun leven doorbrengen in een tweede verblijf in de stad, en misschien maar één keer per jaar terugkeren naar hun huis in hun geboortedorp, betekent dit duidelijk iets anders voor die dorpen dan de weekendjes of de weekjes ertussenuit voor de stedelijke elite.

Kris Oosting onderzoekt in zijn artikel de mogelijkheden voor planning om met 'tijd' aan de slag te gaan. Op basis van voorbeelden uit Almelo en Groningen bekritiseert hij een vorm van planning die veel meer rekening houdt met de ruimte dan met de tijd. Concreet geeft hij in zijn artikel aan waarom stedelijke ruimtes in de 'tussentijd', de tijd tussen twee meer permanente vormen van gebruik, niet tijdelijk aan stedelingen kunnen gegeven worden. Wat gebeurt er als een braakliggend terrein tijdelijk in gebruik genomen kan worden? Wat gebeurt er als de tussenruimte zo lang gebruikt wordt dat ze permanent wordt? Wat

gebeurt er, in andere woorden, als de wisselwerking tussen tijd en ruimte serieus wordt genomen van bij de eerste planningsfase?

In het slotartikel betoogt Robert Hassan dat collectieve ritmes in gevaar zijn door de opkomst van de netwerk-tijd. In zijn bijdrage toont hij aan dat de klok in de Westerse wereld vanaf de eerste industrialisering op sneltreintempo een centrale plaats heeft gekregen in de maatschappelijke organisatie. Sociale ritmes hebben zich afgesteld op de eenvoudige en wiskundige tijdsbenadering van de klok. Een tijd zonder versnellingen, zonder verrassingen en daardoor ook een remmend effect. Hassan waarschuwt dan ook voor de 'netwerk-tijd' die de bestaande sociale ritmes aantast. Een maatschappij die zich meer en meer rond de technologie van het netwerk van internet, mobiele telefoon en GPS organiseert, verliest het dwingende ritme van de klok. Werk en ontspanning raken meer en meer verweven met mekaar en er blijven geen rustpunten meer over.

Bruno Meeus (bruno.meeus@ees.kuleuven.be), Nick Schuermans en Karolien Vermeiren zijn als doctoraatsstudent verbonden aan de onderzoeksgroep Aard- en Omgevingswetenschappen van de KULeuven. Alle drie zijn ze ook redacteur van Agora.

Literatuurselectie

- Cwerner, S. (2001) The times of migration, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27, 1: 7-36.
- Edensor, T. (2006) Reconsidering national temporalities: institutional times, everyday routines, serial spaces and synchronicities, *European Journal of Social Theory* 9, 4: 525-545.
- Hägerstrand, T. (1970) What about people in regional science? *Pap. Reg. Sci. Ass.* 24, 53-56.
- Massey, D. (1992) Politics and Space/Time, *New Left Review* I, 196: 65-84.
- Massey, D. (1999) Space-Time, 'Science' and the Relationship between Physical Geography and Human Geography. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 24, 3: 261-276
- Massey, D (2005) *For Space*. Sage, London.
- Parkes, D. & Thrift, N. (1980) *Times, Spaces and Places: A Chronogeographic Perspective*. John Wiley & Sons Ltd, New York.
- Parkes, D. & Thrift, N. (1979) Time Spacemakers and Entrainment, *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 4, 3: 353-372.
- Schivelbusch, W. (1986) *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century*. The University of California Press: Berkeley, CA, 1986.
- Thrift, N. & May, J. (2001) *Timespace. Geographies of temporality*. Routledge, New York.